Владислав Верстюк

Центральна Рада і Тимчасовий уряд у публіцистиці Сергія Єфремова (березень – листопад 1917 р.)

У статті на підставі публіцистичних творів проаналізовано візію провідного журналіста та політичного діяча Сергія Єфремова на взаємовідносини між Українською Центральною Радою та Тимчасовим урядом.

В статье на основе публицистических сочинений проанализировано визию ведущего журналиста и политического деятеля Сергея Єфремова на взаимоотношения между Украинской Центральной Радой и Временным правительством.

Сьогодні постать Сергія Єфремова зайняла належне їй місце у пантеоні українських національних діячів XX ст. За два останні десятиліття історики та літературознавці доклали чимало зусиль, щоб очистити це ім'я від нашарувань політичного бруду, відвертих фальсифікацій і забуття. Розказано правду про кампанію боротьби з «єфремовщиною», яку масштабно розгорнули органи радянської влади наприкінці 20-х років, про судовий процес над членами міфічної «Спілки визволення України», організатором та керівником якої зробили видатного вченого. С. Єфремов залишив по собі гігантську наукову та політично-публіцистичну спадщину, інвентаризація та аналіз якої розпочалися лише після його реабілітації у 1989 р., з того часу в публіч-

не життя повернуто його літературознавчі праці, опубліковано щоденники та спогади, частково епістолярну спадщину, підготовлено кілька життєписів, статті у енциклопедіях, довідниках та електронних ресурсах. Однак масштаб постаті С. Єфремова на тлі історії першої третини XX ст. настільки великий, що за рамками проробленої дослідниками роботи залишається ще чимало цікавого, важливого і не засвоєного. В даній статті йтиметься про публіцистику С. Єфремова революційної доби (березень 1917 — квітень 1918 рр.), яка лише частково введена до наукового обігу.

С. Єфремова можна назвати одним з перших українських журналістів, саме газетною працею він довший час не лише заробляв собі на прожиття, а й здобув визнання «совісті української нації». Вповні талант Єфремова-публіциста розкрився у першій в Наддніпрянській Україні українській щоденній газеті «Рада», в якій він з 1906 по 1914 роки опублікував кілька сот статей. Не випадково, що після відновлення видання газети у березні 1917 р. під дещо зміненою назвою «Нова рада»[1], С. Єфремов став її головним публіцистом, з під пера якого практично щоденно виходили одна або дві передові статті. За підрахунками І. Гирича за три роки С. Єфремов опублікував в газеті 926 статей[2]. Широкий кругозір, блискучий інтелект, гостре перо, талант полеміста, розважливість і інтелігентність Єфремова забезпечили газеті успіх, і одразу ж зробили її впливовим засобом масової інформації, до голосу якої прислухалась широка читацька аудиторія. Не можна не дивуватись тематичній різноманітності єфремівської публіцистики, здається, він міг писати на будь-яку тему, однак мав ряд приорітетів, які сьогодні надзвичайно притягальні для дослідника Української революції 1917–1921 рр. Предметами публіцистичних спостережень та рефлексій Єфремова цього періоду є насамперед український національний рух, українсько-російські відносини, політична опозиція Центральної Ради до Тимчасового уряду, українська державність у всіх її різновидах, більшовицький та білий режими, зростаюча суспільно-політична криза революції. Серед найбільш важливих тем тогочасної есеїстки Єфремова занепокоєння наро-

станням ліворадикальних настроїв суспільства, гостре несприйняття більшовицького режиму, як антикультури, яка заперечувала, більшість культурних надбань миулого та намагалась будувати нове життя з чистого листа. Єфремов вважав, що не глибина соціальних потрясінь, а національна освіта та книга є рушієм суспільного прогресу. Ця теза займає практично головне місце в його візії Української революції. Статті Єфремова -це величезний за обсягом матеріал, який ні кількісно, ні якісно не поступається публіцистиці М. Грушевського 1917–1921 рр., але остання достатньо добре вивчена, як джерело активно залучається до висвітлення історії Української революції, а також видана окремим томом у 50-ти томному зібранні творів Грушевського, чого не скажеш про доробок Єфремова. Нема жодних сумнівів у тому, що стан історіографії проблем Української революції сьогодні настільки високий, що не дозволяє лише фрагментарно використовувати це першорядне джерело. Як праці В. Винниченка, П. Христюка, М. Ковалевського воно має системно впливати на формування революційного наративу ще й тому, що Єфремов був не просто провідним публіцистом «Нової Ради», а й активним учасником подій Української революції, очолював Українську партію соціалістів-федералістів, обирався заступником голови УЦР, входив до першого складу Генерального секретаріату. Отже, інформація закладена у його статті має надзвичайно високий ступінь ймовірності як зафіксована безпосереднім очевидцем та учасником подій, в той же час оцінки Єфремова, його спосіб інтерпретації тих чи інших подій можуть суттєво відрізнятись від оцінок та інтерпретацій згаданих вище діячів, які належали до ліво-демократичного табору революції, тоді як Єфремов до національно-демократичного. В історіографії існує думка, що старше покоління українських діячів, покоління ТУПу, а згодом УПСФ, поступилося керівним місцем в українському національно-визвольному русі більш радикальному і молодому поколінню українських соціал-демократів та есерів, однак воно не відмовилося повністю від участі в революційних процесах, на розвиток яких мало свої дещо відмінні по-

гляди, а не рідко і критичні оцінки. Часто вони подавалась через публіцистику Єфремова.

На мій погляд, публіцистику Єфремова можна успішно використовувати як джерело нового фактичного матеріалу, так і альтернативну інтерпретацію вже відомих фактів. Спробую проілюструвати одну й другу можливості на прикладі вибудовування взаємин Центральної Ради і Тимчасового уряду протягом березня листопада 1917 р. С. Єфремов був не лише уважним спостерігачем, а й активним учасником цього процесу.

Перший номер «Нової Ради» вийшов 25 березня 1917 р., тобто більше ніж через півмісяця після створення Центральної Ради. 20 березня рішенням УЦР Єфремова кооптовано до її складу, а наступного дня він, С. Шемет, М. Шаповал та Д. Дорошенко були названі як ймовірні кандидати до складу делегації, яку Центральна Рада мала намір 25 березня направити до Петрограду. Єфремов поділяв гасло національно-територіальної автономії України та федералізації Росії і при цьому в перших 11 статтях, написаних до «Нової Ради» навіть не згадав про факт існування Центральної Ради, хоча з великим підйомом і експресією писав про революційні перетворення. Лише 2 квітня в газеті з'явився заклик «До української людності», під яким стояв підпис «Українська Центральна Рада», а автором якого був Єфремов. Про що говорить подібний перебіг справ? І чим його можна пояснити? Можливо тим, що до національного конгресу статус УЦР був недостатньо визначений, і очевидно тою боротьбою, якою супроводжувалось становлення Центральної Ради між старшим і молодшим поколіннями української еліти. Принаймні на думку про це наштовхує кінцівка промови С. Єфремова на з'їзді Товариства українських поступовців 25 березня. В газетній редакції вона звучала так: «Починається нове життя України. Починається воно і для нашого Товариства. На нашу думку, роля його ще не зіграна до краю, й воно може стати ще в великій пригоді, як готова організаційна сила, як осередок гуртування українських сил – на працю для добра нашого рідного краю і всього українського народу»[3]. В цьому сенсі стає зрозумілою нехіть Є. Чикаленка відвідувати засідання УЦР, демарші

Дорошенка, Василенка та Науменка. Очевидно тупівці не просто здали керівництво Центральною Радою Д. Антоновичу та його оточенню, а ще якийсь час виношували альтернативні плани, які широко не афішували. Кінець цим планам поклав Всеукраїнський національний конгрес. 6 квітня в день відкриття конгресу Єфремов пише статтю «Тиждень з'їздів», в якій відзначає, що «ще місяць тому трудно було навіть думкою здумати ті перспективи широкі, які розгортаються перед українством» і додає, що «прийшла пора великої й тяжкої, але славної роботи на користь народних мас». На конгресі Єфремов був обраний до складу президії, а згодом заступником голови УЦР. Його голос лунає на засіданнях Центральної Ради , а її курс на здобуття національно-територіальної автономії їм послідовно підтримується. В моменти гострих виступів Тимчасового уряду проти Центральної Ради Єфремов стає на її захист. Коли уряд, відмовляючи УЦР у її домаганнях, висловив сумнів у її легітимності, Єфремов миттєво відреагував: «Але чи є тепер у нас хоч одна установа, обрана вселюдним голосованням, і чи, зокрема, всенародним голосованням обрано всі ті ради й виконавчі комітети, яких правосильність правительство визнає? Адже коли рівняти спосіб вибору Центральної Української Ради до того, як вибіралося багато — багато инших «правосильних» установ, то порівняння те Центральної Ради не злякає. Бо багато з тих рад та виконавчих комітетів ніхто не вибірав — вони сами себе обрали... Тим часом українські домагання, виставлені Центральною Радою, та її компетенція приняті й затверджені такими численними й досить правильно, як на обставини, скликаними що-до заступництва з'їздами, як великодний з'їзд у Київі, військові та селянські, губерніальні, національні і инші з'їзди. Де ж правільніше заступництво і де більш воно наближається до вселюдного?»[4] Ще через якийсь час він сконструює таке визначення: «Центральна Рада, яку висунули на арену життя революція й надзвичайний розмах національного відродження на Україні, з найперших днів своїм істнування стала справжнім центром українського руху. До неї неслися з усіх боків бажання пробуджених мас, од неї вимагали тих чи инших заходів, на неї покладали національне

заступництво в усіх сферах життя. Справді «волею народа» на Центральну Раду покладено діло великої ваги — надолужити брак власних правительственних органів, вести організацію національного життя, стояти на стороні потреб українського народу»[5].

Єфремов був одним із перших, хто публічно заговорив про небажання нової російської влади як і частини російського суспільства позитивно реагувати на національні домагання народів Росії. В статті «Народи Росії і державний централізм» він пише про розгортання боротьби навколо цієї проблеми, а передусім про необхідність співпраці «тих недержавних народів, які стали вже на автономістсько-федералістичну путь і звертати з неї не бажають». Єфремов пропонує відновити спілку автономістів-федералістів з недержавних націй[6]. Тема антиукраїнських настроїв та протидії з боку реакційно налаштованої частини суспільства часто потрапляє під перо публіциста. Він раз у раз дискутує з поширюванням в російській пресі чуток і наклепів про «агресивні наміри українців». Це статті «Ще раз про «українську небезпеку»[7], «Сіль в оці»[8], «Старим слідом»[9] та ін.

Треті загальні збори УЦР (7-8 травня) вирішили послати до Петрограда делегацію. яка б ознайомила уряд з українськими домаганнями. До складу делегації було обрано і С. Єфремова. Результати поїздки, її перебіг, окремі сюжети він детально описав у матеріалі, який назвав «З-над невських берегів». Єфремова, який не був у Петрограді з літа 1916 р. цікавлять зміни, які принесла революція і в життя вулиці, і міністерств, і Таврійського палацу. Він помічає цікаві дрібниці, але зрештою приходить до невтішного висновку про зустріч «з тим самим хваленим російським безладдям, якого нам ніколи не бракувало, а тепер, здається, то й надто»[10]. За свідченнями С. Єфремова, «українська справа в революційному Петрограді опинилась на тій самій мертвій точці, на якій стояла за старого ладу»[11]. Уряд доручив вивчення українських вимог спеціальній юридичній комісії, зустрічі і дискусії з якою Єфремов зафіксував таким чином:»Найбільш, як і треба було сподіватись, суперечок викликав пункт про відношення правительства до автономії України —

цей кардинальний пункт в українській програмі нашого часу. І треба було бачити й слухати як учені учасники розмови силкувалися розбити власне цей пункт, щоб зрозуміти, як до автономії України не звикли ще в російських кругах, як її не розуміють навіть спеціялісти-учені й як, нарешті, її всі бояться! За ввесь час цього пів наукового диспута було враження таке, що наші шановні опоненти, воюючи проти автономії, розуміли власне щось инше, а саме — вгадували за нею таємне бажання зовсім відокремитись. Тому то й ставились всякі питаная — про економичні стосунки, про вугілля, цукор та пшеницю, про те ж таки Чорне море, без якого Росії ані дихнути, про Одесу, яка теж потрібна цілій Росії...»[12]

Відмова уряду на пропозиції Центральної Ради викликала нову хвилю загострення українсько-російських стосунків. У середовищі російських націоналістів панувало піднесення як після виграної битви, російська демократія не так азартно, але достатньо дружно підтримувала уряд. З іншого боку, українські сили відчули себе зачепленими за живе, відмова мобілізувала їх, ситуація могла вийти з-під контролю Центральної Ради. Конфронтація могла вилитись у стихійні форми з непрогнозованими наслідками. Єфремов в день оприлюднення урядового рішення виступив із застереженнями і закликами порозумітися до обох сторін: «Дійти до порозуміння треба, бо контури тієї ворожнечі, що виразно зарисувались, можуть набрати живого змісту й обернутися в анархію, — а це під нинішній час привело б до безодні і Україну, і Росію, і справу революції й саму волю. Мусимо рятуватися перед цією страшною примарою руїни й роскладу, мусимо рішуче покласти край їм. Час не жде. Кожна змарнована хвилина може мати наслідки ваги надзвичайної і назад повернути зроблено нерозважно часто буває вже не під силу. Треба всім, хто не втратив холодного розуму, спокійно й розважно поглянути на справи.

Отже накликаємо наших земляків тверезо й спокійно стати перед подіями, не піддаватись істеричним викрикам та провокаційним виступам, занехаяти мітингові способи і здержувати себе й инших в рямцях певних політичних домаганнів. Нехай

ніхто не матиме права сказати, що українці роблять руїнницьку роботу, що вони вносить дезорганізацію й росклад під найстрашніший може час нашого істнування. Нехай наша тактика буде зразком обдуманности й розважности, нехай нашим гаслом стане — ані ступіня до анархії, ані на макове зерно поживи реакції. Цим шляхом ми може повільніше, але зате певніше дійдемо до тих прав, які належать автономній Україні в федеративній Росії. І здобутих таким шляхом прав ніяка сила одібрати у нас не здолає»[13]. Одночасно гостре публіцистичне перо Єфремова спрямоване проти проявів українського войовничого націоналізму. 2 червня, інформуючи читача про роботу Всеукраїнського селянського з'їзду, публіцист вважав за необхідне відзначити, що з'їзд не пішов за нечисельною групою О. Степаненка, яка намагалась провести самостійницьку резолюцію. Публіцист радіє, що «селянство тисячами голосів проти одиниць посадило цих добродіїв на належне їм місце, одкинувша їхню резолюцію навіть без розгляду. Резолюція з'їзду в політичних справах стоїть на загально-українській позиції, вимагаючи автономного ладу на Україні в федеративно-республіканській Росії, негайного українізування громадського життя й установ, призначених для українського народу, та прилучившись до тих домаганнів, що поставила тимчасовому правительству Центральна Українська Рада»[14]. 4 червня він пише статтю «Чадний вогонь», в якій гостро критикує брошуру видавництва «Вернигора» «Катехізм українця», в якій пропагується націоналістичне гасло «Україна для українців». Єфремов неприховано іронізує з примітивних способів української самоідентифікації, які застосовує автор брошури: «...ми за всіх найкращі: І наша мова «своєю красою стоїть вище инших мов», між слав'янськими вже «найкраща», і навіть французська не рівня нашій рідній українській мові»! І «такої історії, як наша, не має ніякий другий народ на світі», і «наша народня пісня займає перше місці поміж народніми піснями всіх народів світа». Одно слово, ми з усіх найкращі, найбільші найвеличніші — «ми горді, що ми Українці!»". Єфремов переконаний, що подібний спосіб національного самоусвідомлення не тільки не найкращий, але й небезпечний, тому його висновок

однозначний: «Не до лиця нам, мужицькій нації, оці великопанські забаганки. До того ж з прикладу великодержавних націй ми знаємо, до чого такі забаганки доводить. І ми повинні сказата всім, хто пробув тепер запалити й роздмухувати на Україні цей чадний вогонь імперіялізму й зоологичного націоналізму, що цей вогонь не тільки чадить, але в попектися коло його можна, і що з цією «жижею» гратись не завжде буває безпечно. Ну, а що ця невинна ніби-то «жижа» несе з собою й ганьбу народам — це й мала дитина зможе зрозуміти, коли свої думки до останку продумає». В статті «Не по дорозі» Єфремов продовжує тему самостійництва, він стурбований тим, що «самостійництво пробує вийти вже на широку арену й повести за собою маси», а між тим за подібною демагогією нічого не стоїть, це не більше, ніж утопія, легковажна фантазія, бо «питання державного життя, справа організації державного ладу тягне за собою цілу низку наслідків натури економічної, політичної, громадської й навіть побутової та просто психологичної, не кажучи вже, що тут на ввесь зріст стає питання про межинародні стосунки, які звичайно не рішаються односторонньою волею того або иншого народу. Чи підготовлений наш край до такоко радикального розв'язання справи — про це не може бути двох думок у кожного, хто тільки вдумається в сучасну, надзвичайно складну ситуацію і внутрішню й межинародну та завдасть собі праці зважити наслідки такого порішення справи»[15].

При підготовці тексту І Універсалу, як згадував М. Грушевський, С. Єфремов виконував роль стримуючого фактора, критикував первісний текст документу, написаний В. Винниченком, за його надмірну різкість, яку шляхом редагування було знято. Коментуючи ухвалу І Універсалу, Єфремов відзначає, що Центральну Раду було змушено Тимчасовим урядом, його непоступливістю, піти на цей крок. Але шлях, по якому цей крок зроблено, «не анархистичні виступи, не поривання давніх держаних з'язків, не розбрат і ворожнеча; а навпаки чисто організаційна, творча робота, скріплення зв'язків, солідарність і єднання, що можуть поширити й поглибити здобутки революції та справжнього народоправства. І йдучи цим шляхом, ми певні,

українці не росхитувитимуть тих здобутків, а нададуть їм тих міцних підвалин, на яких вони тільки й можуть устояти в цей тяжкий час. Це треба зробити, щоб довести Україну, а через неї й Росію, до справжнього нового ладу»[16]. Дар полеміста Єфремов блискуче демонструє в статті «Африканська фантазія», яка присвячена відповіді на істерику, яку підняв у «Киевской мысли» К. Василенко з приводу утворення Центральною Радою Генерального секретаріату. Природу появи секретаріату Єфремов пояснює не прагненням узурпації влади, так Василенко назвав свою статтю («Узурпаторы власти»), а практичними потребами діяльності. Єфремов не без іронії запитує К. Василенка, чому Всеросійська рада робітничих і солдатських депутатів має свої виконавчі структури, говорить до всього світу через голову Тимчасового уряду, а К. Василенко не піднімає питання про двовладдя в країні, тоді як у випадку з Центральною Радою виходить мов у приказці «що ігуменові можна, те братії зась». У цій же статті Єфремов звертається до проблеми ролі преси у революційному житті, її відповідальності за стан суспільства. «Колись майбутньому історикові, що розбіратиме причини заострення української справи на Україні (як чудно писати це!), безперечно доведеться сказати, що одним з найбільших винуватців оцього лиха була — «Киевская Мысль», - пише він.- Давня потайна ворожнеча цієї газети до українства виступила тепер на верх і виявляється і в тому тенденційному освітленні українських справ, і в систематичному щоденному під'южуванні, і — може найгірше — в тому отрутно-баламутному тоні, яким ця газета про українські справи заговорила. Цей тон систематично труїть тих, хто тільки з «Кивеской мысли» про українство інформується; цей тон велику принципіальну справу розмінює на дріб'язки мало не особистих рахунків; цей тон обурює українців — і в результаті сама газета, говорячи иноді про спільну мову, сіє тільки розбрат, зваду, непорозуміння, навіть ворожнечу і призводить до того, що люде, навіть близькі, перестають розуміти одно одного. «Киевская Мысль», напр. давши місце виплодові розпаленої фантазії д. К. Василенка, у тому ж таки числі нарікає на «злобное поругивание» українськими газетами росій-

ської демократичної преси і вже зовсім по київлянинському притягає сюди богові духа винний «репертуар української сцени». І от я кажу — нехай же газета в усій українській пресі хоч одну статтю, повну такої злости й ворожнечі, знайде, як у тих «Узурпаторах власти» д. К. Василенка»[17].

Єфремов постійно тримає проблему автономії України в центрі своєї уваги, оперативно реагує на найменші подразники, які ситуативно виникають, чи це рішення уряду, чи резолюція з національного питання Всеросійського з'їзду рад робітничих, солдатських та селянських депутатів, чи прояви чорносотенної агітації, чи постанови з'їзду польських організацій в Україні. Рефреном його тогочасної публіцистики є теза про те, що Україна, а разом з нею і Росія зможуть використати шанс, дарований революцією, лише за умови суголосності дій, взаємоповаги та підтримки, величезної спільної організаційної праці. Саме на це, на його думку, повинна бути скерована діяльність Генерального секретаріату: «Вона має чисто діловий характер і йде все до одного — як можна глибшої й ширшої організації мас на Україні, вироблення однієї думки про майбутній лад та порозуміння між українським народом і національними меншостями, «щоб не допустити Україну до винищення, дезорганізації та анархії, - пише публіцист, - коли з цим секретаріятові пощастить, то тим він зробить величезну роботу, якої вага виходить поза межі України її позначиться напевне на цілій Росії. Бо добре організована одна частина дасть приклад і иншим і своєю силою перетягне її їх на бік доброго ладу та організованности»[18].

З другої половини червня в стосунках між Тимчасовим урядом і Центральною Радою намітилась саме така тенденція до взаємодії, відповідно зникло протистояння між загальноросійською революційною і українською демократіями. З'явилися плани конкретної співпраці. Як пише Єфремов, було два варіанти: «Один, що висувають заступники неукраїнських організацій, зводиться до того, щоб створити новий краєвий орган, у якому знайшли б заступництво усі місцеві організації з відповідною участю од Центральної Ради. Другий, що виходить з українських кругів, полягає в тому, щоб нового органу не творити, а ре-

формувати Центральну Раду, давши в ній відповідне заступництво неукраїнським організаціям. Рівняючи ці два проекти, не можемо не дати переваги останньому, з мотивів чисто об'єктивної природи»[19]. Аргументація, яку викладає Єфремов з цього приводу, є доволі логічною і переконливою: «Діло в тім, що Центральна Рада здобула вже собі серед мас на Україні широку популярність і має певний авторитет серед більшости місцевої людности, тобто серед українців. Хоч би як був зручно й добре складений новий орган, йому довелося б ще завойовувати собі популярність і довірря, і хто зна, чи це йому пощастило б, і не відомо, чи хутко. А тим часом ми живемо під таку гарячу пору, коли треба працювати над організацією краю зараз, не одкладаючи може ні на один день. До того ж, хоч би й був витворений новий орган, Центральна Рада не може бути просто розпущена, бо складав її цілий ряд національних з'їздів, як перший національний, селянський та військовий, і щоб розпустити її, треба б постанови таких само авторитетних зібраннів, як ті з'їзди. Отже Центральна Рада все одно істнувала б, і знов було б два паралельних краєвих органи, тобто те саме роздвоювання, що дається взнаки й тепер. А це кінець-кінцем звело б ні на що й саме порозуміння»[20]. Єфремов надзвичайно високо і позитивно оцінює II Універсал Центральної Ради. Він, на його думку, «одкриває нову сторінку в новітній історії України»[21]. Свою чергову статтю з цього приводу Єфремов назвав «Друга революція», сенс якої полягає в тому, що «Новий універсал і видане одночасно повідомлення од правительства встановлять ті форми державного життя на Україні, які мають однині тут мати обовязковий характер. Відповідно од цього иншими словами й иншим тоном заговорила Центральна Рада в своєму останньому універсалі.

В ньому вона обертається тепер не до «народу українського», як перше, а до «громадян землі української» — всіх громадян, без ріжниці національної, бо від сього часу Центральна Рада, поповнена застуниками од національних меншостей, робиться вже краєвим органом власти державної, а не тільки, як було досі, національним органом морального впливу. В цьому перетворенні, цілком логичному і неминучому з погляду інтересів

розвитку, й лежить центр і вага всієї події. Народилась краєва власть, упали кайдани централізміму, що з самого 1654 року душили думку, слово і діло на Україні, — і визволена з задушливих оцих обіймів централистичної системи, наша сторона зможе тепер вільно рушити в свою дальшу путь — до повної автнономії в вільній федерації народів Росії. Це коли хочете, теж революція, яка своїми наслідками не подається перед революцією останіх днів місяця лютого»[22].

Схоже на те, що ухвала II Універсалу сприймалась Єфремовим як апофеоз революції, її перехід в іншу, вищу якість. Але у липні ситуація змінилась докорінно. Змінилась й тональність думок Єфремова, який не приховував свого розчарування подіями, що викликали урядову кризу і фактично відкинули поступ української справи далеко назад. На початку серпня в трьох номерах «Нової Ради» публіцист друкує розлогу статтю «На поворотці», в якій підводить власний підсумок чергового етапу розвитку революції, а разом з тим говорить про метаморфози Центральної Ради. На його думку, урядова криза це є свідчення реальної спроби консервативних сил зупинити розвиток революції. Штука полягала в тому, що власних сил у контрреволюції недостатньо, але на їхню руку грають самі революційні елементи, які не можуть «побороти анархичних інстинктів і зв'язати самих себе найміцнішими узами громадської повинности. Коли цього не станеться, коли анархія далі поступатиме, то реакція і контр-революція прийдуть сами собою, навіть без реакціонерів та контр-революціонерів ... і матимемо диктатора, Наполеона, нового деспота — кого хочете на вибір»[23]. Мусимо віддати належне політичній прозірливості Єфремова. Російська революція зробила різкий розворот, а що в такому випадку робити українцям? Центральна Рада затратила надто багато сил в боротьбі за владу, а влада несподівано «втратила прикмети організованої основи життя і вступила в якийсь хроничний кризис»[24]. Взяти владу не важко, пише Єфремов, вона фактично лежить на землі і вже не є будь-яким привілеєм, а швидше, це «тяжкий хрест не на всякі плечі». Парадокс, на думку Єфремова, полягав у тому, що на момент I Універсалу Центральна Рада була «щось, коли

хочете, більше од правительства, бо вплив та авторитет Центральної Ради виникали не з примусу, не з того одіуму кожної власти, а з її моральної сили, з абсолютного признання її авторитету з власної волі, з добровільного обмеження, що наложило на себе само українське громадянство»[25]. Взявши формальну владу, УЦР згаяла дорогоцінний час на перебудову своїх структур адаптації їх до нових умов роботи, а тим часом «життя круто звернуло з свого шляху». Здійснивши угоду з Тимчасовим урядом, УЦР автоматично взяла на себе й частину відповідальності за те, що «по суті речей од Центральної Ради не залежало», бо ні сил, ні впливу у неї не додалося. Виникла патова ситуація, коли мов у казці: «підеш праворуч — кінь пропаде, підеш ліворуч — сам згинеш, а просто підеш — і сам згинеш, і кінь пропаде…».

Фактично Єфремов одним із перших серед українських політиків заговорив про кризу революції. кризу демократії, а разом із цим і кризу, в яку потрапила українська справа. На його думку однаково небезпечним є контрреволюція (реакція), і анархія, які властиво є різними сторонами однієї медалі. «... просто може бути і реакція, й анархія, якщо не подбати про справжню дорогу, якщо кинутись наосліп, не забезпечивши себе од можливих пригод і вся сила в тому, як найти те, що від таких пригод справді може забезпечити і вивести на правдиву путь до невпинного та широкого розвитку на всіх тих ділянках людського життя, якого ми бажаємо й своєму народові серед вільних народів усього світу». З статті не можна не побачити певного розчарування автора революційними методами та його переконання як старого поступовця, що лише буденна, повсякденна праця окультурення народу дасть бажані наслідки: «Можна брати своє право захватним методом, силоміць видираючи, скориставшись з хвилевого знесилення тих, хто проти того повстає. Можна, далі, здобувати його переговорами та умовами і можна, нарешті, йти органічним шляхом, шляхом натурального дозрівання тих форм у загальній свідомости та їх популярности серед широких мас людности. Перший і другий способи рішають справу одразу, третій буває довгий і забарний — але він єдино певний та єдино безпечний: рано й чи пізно кінець-кінцем доводить він до

поставленої мети … в історії боротьби України за свою волю й вольности найбільш стріваємо якраз приклади обох цих методів і вся боротьба на кінець пішла, уся вона розсипалась або перед силою або перед лукавством. І сталось це саме через те, що на третій шлях не зверталося жадної уваги. Політичні ватажки українські покладались або на саму оружну силу, або на свою дипломатичну зручність — і лишали без уваги той єдино міцний і твердий грунт усяких політичних комбінацій, що залежить од свідомости мас, од їхньої піддержки й допомоги. І через те незаінтересовані маси в критичні хвилини кидали своїх ватажків на божу волю і вони гинули, а з ними й результати їхніх діл та праці. Висновок з цього один може бути: тільки демократичним шляхом будуючи автономію, тільки зв'язавши її з інтересами і потребами трудових мас, тільки прищепивши їм цю ідею, як єдиний спосіб порятунку од злиднів, поставимо ми справу на такий твердий грунт, що вже ніяким ольстерцям його не схитнути.

Отже насамперед треба злізти з кона високої політики, занехаяти і химерну гонитву за властю, і фантастичні мрії про захватні способи, і всякі дипломатичні комбінації та обернутись до органічної й організаційної праці серед народніх мас. Напр. добре оборудована і поставлена українська школа далеко, безмірно більше може дати для справи політичної автономії, ніж сотні найкращих демагогічних трактатів. Кілька поколіннів, переводених через рідну школу, дадуть таку міцну й непохитну відпору до наших політичних демагогів, якої нестворити всякими гострими заходами. Автономія свідомого національно й освіченого народа сама прийде — так само натурально, як падає з дерева достиглий плід. Це може помалу робиться, але зате міцно, бо на віки. І для цього в рамцях вільної держави досить морального впливу і авторитету, коли не можна впливати через формальну власть»[26].

4 серпня 1917 р. Тимчасовий уряд затвердив «Інструкцію Генеральному секретаріату». Вона викликала гостру дискусію в Центральній Раді, бо порушила домовленості, яких було досягнуто у Києві на початку липня і зафіксовано у II Універсалі. 6

серпня С. Єфремов відгукнувся на цю тему короткою, але гострою статтею, в якій відверто говорить про очевидні недоліки інструкції. Передусім невиразність функцій Генерального секретаріату, про те, що запропонований урядом механізм взаємодії Центральної Ради і секретаріату ховає в собі серйозні суперечності. Єфремов ставить питання, чи потрібно за таких обставин на себе брати важкі обов'язки без можливості «їх до ладу справляти». У публіциста нема однозначної відповіді на це питання, він вважає, що не варто ідеалізувати значення Генерального секретаріату, його треба використати як тимчасовий орган, а всі сили напружити, готуючись до виборів в Установчі збори, «і там завоювати вже не тимчасову форму державного устрою на Україні, а широкий і справді автономний лад». В кількох інших статтях публіцист повертається до теми інструкції, пише про затяжні дебати з цього приводу на шостих загальних зборах УЦР і не приховує задоволення від остаточного рішення Центральної Ради йти шляхом порозуміння з Тимчасовим урядом та організованої роботи[27]. В іншій статті «Про московську нараду» Єфремов критикує Центральну Раду за її рішення бойкотувати Державну нараду, яку Тимчасовий уряд скликав у Москві на 12–15 серпня. Він передбачає, що нарада стане місцем двобою між революційним і контрреволюційним таборами і вважає, що від такого двобою не годилося б українцям ухилятися[28].

Наприкінці серпня Єфремов публікує в двох номерах газети велику статтю «Півроку», в якій використовує піврічний ювілей революції для того, щоб висловити гостре занепокоєння розвитком революційних подій. Він переконаний, що побудувати нову демократичну конструкцію держави в умовах війни неможливо, його заклик до уряду очевидний і зрозумілий лише «скінчивши війну негайно, можемо ще сподіватись і на врятування держави, хоч і з великим напруженням та труднощами»[29]. Півроку революції принесли величезний поступ в українській справі, пише публіцист, але загальний спад революції, який відбувся влітку, не міг не позначитись і на ній. Єфремов вважає, що український рух наприкінці червня пройшов точку свого зеніту, на

якій не зміг втриматись із-за стихійного наростання в країні деструктивної суспільної енергії: безладдя, хаосу, анархічних виступів, погромів, тому головне завдання протистояти деструктивним явищам, щоб «хоч на місці вистояти»[30].

Його бажання бути об'єктивним арбітром у стосунках Тимасового уряду і Центральної Ради, не займати однозначно місце в таборі однієї з цих сил було продиктовано насамперед передчуттям соціальної грози, що наближалася, в громах і блискавках якої, як передбачав Єфремов, не втримається ні уряд, ні УЦР. Лише національна згода, консолідація всіх конструктивних сил залишала шанс зберегти демократичну Росію з автономною Україною у її складі. 9 вересня, Мала рада обговорювала питання про участь делегації УЦР у Демократичній нараді і ухвалила достатньо радикальну резолюцію, перший пункт якої вимагав створення «однорідного революційно-соціалістичного уряду, відповідального перед демократіями усіх народів Росії»[31]. Єфремов вважав цю постанову помилковою, бо вона вела не до національної згоди, вкрай необхідної країні, а до ще більшої радикалізації політичного життя, яка відкривала шлях до влади більшовикам. Автор статті критикував позицію Малої ради і вважав, що набагато продуктивнішим було б виробити «певний мінімум коаліційного порозуміння», на основі якого «можна було б скласти міцну коаліцію, яка не розсипалася од першого ж подуву супротивних вітрів і дійсно могла б заважити щось у державному житті»[32].

Однак не можна не помітити, що в той момент Єфремова найбільше турбувала бездіяльність уряду, його нездатність приймати ефективні рішення, більше того блокувати місцеві ініціативи, спрямовані на пошук виходів з кризи. Насамперед це стосувалося ситуації в Україні. 29 вересня 1917 р. Генеральний секретаріат складом, затвердженим Тимчасовим урядом, ухвалив нову декларацію своєї діяльності. Поява декларації була викликана з одного боку писивністю уряду, який не міг знайти ефективні шляхи подолання внутрішньої кризи, що охопила країну, а з іншого – бажанням подати приклад боротьби з кризовими явищами. В декларації було представлено широкий план майбу-

тньої роботи, здійснення якого вимагало «виявлення волі демократії України»[33] через скликання Всеукраїнських Установчих зборів. Декларація Генерального секретаріату була підтримана Малою радою, але викликала незадоволення загальноросійської демократії, яка побачила в ній чергову спробу українського сепаратизму. Єфремов звичайно не міг змовчати в такий момент. Для нього очевидно, що закиди в бік Генерального секретаріату продиктовані не реальною небезпекою, а страхами, які «заступникам неукраїнської демократії застують світ і заважають тверезо глянути навкруги»[34]. Адже завдяки «боязкій і непевній політиці тимчасового правительства» в Україні витворилось становище, на думку Єфремова, гірше від безвладдя: вищим краєвим органом влади визнано Генеральний секретаріат, а на місцях збережено старі органи влади, які «не завжди мають охоту підкорятись вищому органові краєвої власти». Цю проблему можуть розв'язати Українські Установчі збори. Висновок Єфремова цілком очевидний і зрозумілий багатьом: «Українська Установча Рада – логічний висновок з теперішнього становища, бо тільки вона може нарешті розплутати ту складну політичну ситуацію, в якій опинилась Україна з вини центрального правительства»[35].

Нездатність Тимчасового уряду вирішувати наболілі питання внутрішнього життя країни, невміння протистояти руїні, яка стала смертельно небезпечною, турбували не лише українців та національні території, стали каталізатором росту популярності гасел федералізації по всій Росії. С. Єфремов інформує свого читача про те, що прагнення до федеративного ладу в Росії витворило останнім часом південно-східну спілку народів та країв, до якої входять: Дон, Кубань, Терек, Астрахань, Калмицький край та Дагестан. Останні події на величезному просторі між Чорним та Каспійським морем, пише він, показують, «як шириться й популярнішою стає сама ідея федерації, як краї й народи покладають на неї свої останні надії, що федерація і тільки федерація може врятувати всю державу, й поодинокі частини її од анархії, що провадить просто до руїни»[36].

Не менш категорично в адресу уряду висловлюється Єфремов з приводу поспішної часткової демобілізації військовослужбовців старшого віку. Її проведення не було організаційно підготовлене, тому нагадувало людську повінь. «Салдатські маси сунули одразу, не зважаючи ні на які накази, ні на докази од розуму, ні на благання. Всі поїзди переповнено до такої міри, якої навіть російські громадяне, що вже всього набачились за останній час, не можуть собі уявити: повно людей не тільки зверху на вагонах, а навіть паровози буквально обліплено людськими тілами в сірих шинелях. Спеціяльні військові поїзди чомусь не мають прихильности у демобілізованих і кожне силкується втиснутися в звичайні, побільшуючи тим безладдя й натовп до останньої міри», — констатує Єфремов і попереджає: «На Україну, що частково вже тепер стала, а потім має стати й більше місцем нагромадження демобілізованих мас, насуває велике лихо. Ми знаємо, що деякі частини української землі, як напр. Поділля та Волинь вже й тепер до щенту зруйновані свавільними купами недісциплінованого війська і перебувають у повній анархії. Але, як показує теперішня демобілізація, це тільки початок і українській нещасній людности загрожує ще гірша чаша, кола військо суне всією своєю масою під час загальної демобілізації. Що тоді творитиметься, коли справа піде так само, цього й уявити собі тепер не можемо, але в усякому разі щось ще нечуване...»[37].

Цікавими є єфремівські коментарі з приводу перших засідань Ради Російської республіки (передпарламенту). Доповідь Керенського Єфремов назвав однією з найкращих промов прем'єра, однак в ній звучала лише «апологія політики тимчасового правительства», тоді як представлена програма антикризових дій була відірвана від реалій. Робота Ради республіки, на думку Єфремова, це рух по старій дорозі. Час декларацій, розмов, взаємних звинувачень минув, констатує Єфремов, «і коли Рада російської республіки не знайде того справжнього діла, яким могла б своє істнування виправдати, то її одна тільки доля й може спіткати: вона помре зараз по своєму нарождені і роля її в житті буде ніяка»[38]. Фактично Єфремов передбачив дуже швидке па-

діння і передпарламенту, і Тимчасового уряду. Він лише не знав, що до цього моменту залишалося якихось десять днів.

27 жовтня Єфремов констатує факт більшовицького повстання в Петрограді. Жодної життєвої потреби, на його думку, в такому повстанні не було. Публіцист запитує: чи зможуть більшовики налагодити продовольчу справу, чи змінять вони на краще ситуацію на залізниці, чи усунуть фінансову кризу, чи здолають погромні хвилі? На всі ці питання він відповідає негативно. Його висновок категоричний: міністерство Леніна-Троцького, «цих безґрунтовних мрійників старої конспираторської школи, могло б тільки погіршити справу і довести державу або до повної загибелі, або ж… або ж до реставрації»[39]. Однак і до прямого захисту Тимчасового уряду Єфремов не закликає. Для нього події у Петрограді не зводяться до боротьби між старим урядом та новими претендентами на владу — на альтернативу між Керенським та Леніним. «Справа далеко глибша: лад і анархія стрілися в останній, може сутичці, в боротьбі не на життя, а на смерть, і від того, хто переможе в останній момент — залежить уся майбутня доля всієї держави, — попереджає Єфремов, — Знов же цілком свідомо говорю — всієї держави, бо на жаль, з цієї сутички не можу виділити Україну, бо вважаю знов же за фатальну помилку ту тактику нейтралітету, яку силкувалися заняти відповідальні українські круги. Нейтралітету бути не може. І вже одно те, що з силкуваннів тих нічого не виходить або саме гірш, ніж нічого — показує, що глибоко невірний по самій суті ступінь зроблено з першого ж разу. Україна не ізолювалася од півночі і, на сум та гризоту нам, так само і їй загрожує перспектива захлинутися в каламутній хвилі анархії»[40].

31 жовтня Центральна Рада анулювала інструкцію Тимчасового уряду від 4 серпня, поширила владу Генерального секретаріату на всю територію України, а також розширила його склад. 1 листопада у своїй відозві до громадян України вона повідомила, що приступила «до організації найвищої крайової влади на Україні»[41]. Ці дії Єфремов підтримав з розумінням і ентузіазмом. «Щоб не ставити цілий край перед погрозою ціл-

ковитого безвластя й анархії, Центральна Рада змушена була дати відповідне доручення Генеральному Секретаріатові про нову організацію власти на Україні, — пише він, — Таким способом, хід подій сам поставив на чолі всього нашого життя Генеральний Секретаріат, і він негайно повинен фактично справдити ті сподіванки, що покладає на його тепер людність України, без ріжниці національностей»[42].

Втихомирення, нормалізація життя, на думку Єфремова, це найперше і найголовніше завдання, перед яким одступають на другий план усі інші завдання. А коли право і порядок будь-які анархічні виступи, тоді прийде час, коли під фактичне становище будуть підведені необхідні юридичні підвалини.

Пройшло кілька днів, Центральна Рада проголосила III Універсалом про створення Української Народної Республіки. Єфремов не міг не відреагувати на цю знаменну подію. Він пише: «Можна різно дивитись на те, чи треба і чи варто було з цим оповіщенням виходити перед люде саме тепер, коли незабаром має бути скликана Установча Рада України. Можна різно оцінювати цей акт і з погляду його юридичної правосильности, як виданий без порозуміння з иншими частинами федеративної Росії. Можна нарешті критично ставитись і до тих практичних заходів, які зазначує новий універсал. Але не вважаючи на все це, мусимо визнати, що новий акт Центральної Ради справді має історичний характер, як поворотний пункт в найновішій історії України. І Універсал на початку червня робив підсумок усьому попередньому, всім національним здобуткам перших місяців революції на Україні. II Універсал початку липня ставив завдання державної природи і позначав шляхи для будуччини. III Універсал, виданий 7 листопада, вже зовсім ставив цей шлях державного будівництва й поставив усі кропки над усіма і. Українська республіка, що була фактично встановлена попередніми адміністративними актами Центральної Ради та Генерального Секретаріята, тепер дістає вже законодатне підтвердження, скільки взагалі можна говорити про законодатні акти під час революції, що здобуває право своєю боротьбою і нею ж його підтримує[43].

Таким чином, можемо зробити кілька коротких висновків, які стосуються теми, що розглядалась. Насамперед треба констатувати, що Єфремов доволі ретельно і послідовно відслідковував історію взаємин Тимчасового уряду і Центральної Ради, поза його увагою не залишився жоден більш-менш важливий сюжет їх взаємин. Не зважаючи на те, що він був безпосереднім учасником багатьох подій або спостерігав їх з досить близької віддалі, відзначимо його прагнення оглядати події в якомога об'єктивніший спосіб, не стаючи відверто на чиюсь сторону, критикуючи при необхідності дії чи то однієї, чи іншої інституції. Надзвичайно цінним є й та обставина, що коментуючи дії і Тимчасового уряду, і Центральної Ради, Єфремов ніколи не забуває про суспільно-політичний контекст, в якому вони відбуваються, контекст, яким вони спричинені. Єфремов гостро протистоїть проявам ксенофобії, на які хворіє загальноросійська демократія, жорстко критикує крайніх правих українських політиків. Він послідовно виступає проти всього, що розхитує революційний корабель і може привести до його катастрофи. Єфремов зазначає, що апогей революції, для якого була характерна конструктивна і суголосна діяльність і суспільства і революційних інститутів влади, був пройдений у червні 1917 р. Контекст боротьби порядку і хаосу в період літа–осені 1917 р. набуває у публіцистиці Єфремова самодостатності і вартий окремого розгляду. Наростання хаосу, анархії, параліч життєво необхіднихних форм існування суспільства, на думку Єфремова, найгрізніший ворог революції, Тимчасового уряду і Центральної Ради. Він однаково згубний для всіх творчих конструктивних сил і надзвичайно сприятливий для крайніх лівих політичних течій. Саме так, як руїнницьку, деструктивну силу розглядав Єфремов більшовиків, а їх успіхи зв'язував з наростанням хаосу. Єфремов був прихильником федералізації Росії, вважав її одним з ефективних інструментів забезпечення порядку і збереження демократичної державності.

[1] 1919–1920 рр. газета з цензурних проблем міняла назву і виходила під заголовками «Рада», «Промінь», «Громадське слово».

[2] Гирич І.Б. Публікації С.О. Єфремова в газеті «Нова Рада», 1917–1920 рр. (За архівним примірником бібліотеки літературознавця) // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Вип. 2. — Т. 5. — К.,1993. —С. 341.

[3] Нова Рада. — 1917. — 28 березня.

[4] Там само. — 6 червня.

[5] Там само. — 13 червня.

[6] Там само. — 27 квітня.

[7] Там само. — 15 квітня.

[8] Там само. — 20 квітня.

[9] Там само. — 28 квітня.

[10] Там само. — 24 травня.

[11] Там само. — 26 травня.

[12] Там само. — 28 травня.

[13] Там само. — 1 червня.

[14] Там само. — 2 червня.

[15] Там само. — 7 червня.

[16] Там само. — 13 червня.

[17] Там само. — 20 червня.

[18] Там само. — 28 червня.

[19] Там само. — 1 липня.

[20] Там само.

[21] Там само. — 5 липня.

[22] Там само.

[23] Там само. — 4 серпня.

[24] Там само. — 5 серпня.

[25] Там само.

[26] Там само. — 6 серпня.

[27] Див.: Шляхом порозуміння // Там само. — 11 серпня.

[28] Там само. — 11 серпня.

[29] Там само. — 27 серпня.

[30] Там само. — 29 серпня.

[31] Українська Центральна Рада: документи і матеріали в 2 томах. — Т. 1. — К., 1996. — С. 284.

[32] Нова рада. — 1917. — 12 вересня.

[33] Українська Центральна Рада: документи і матеріали в 2 томах. — Т. 1. — К., 1996. — С. 323.

[34] Нова рада. — 1917 — 12 жовтня.

[35] Там само.

[36] Там само. — 25 жовтня.

[37] Там само. — 12 жовтня.

[38] Там само. — 15 жовтня.

[39] Там само. — 27 жовтня.

[40] Там само. — 29 жовтня.

[41] Українська Центральна Рада: документи і матеріали в 2 томах. — Т. 1.— К., 1996. — С. 384.

[42] Нова рада. — 3 листопада.

[43] Там само. — 9 листопада.